

П. Д. Гуйван, кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України,
докторант
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

ДЕТЕРМІНАЦІЯ ДИСКРЕЦІЙНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ ВЛАДНИХ ОРГАНІВ

У роботі проведено дослідження реального змісту поняття дискреційних повноважень органів влади. Вивчено проблематику правового обмеження вільного розсуду відповідних суб'єктів. Установлено, що дискреція обов'язково має здійснюватися з урахуванням принципу верховенства права, справедливості і пріоритету захисту прав людини. Приділена увага системним недолікам національного судочинства в цій царині. Наведені приклади правових підходів Європейського суду з прав людини під час регулювання цих питань і здійснення судового контролю за правильністю дискреційного розсуду.

Ключові слова: судовий розсуд, дискреція, правова визначеність.

P. D. Guyvan. Determination of discretionary powers of the authorities

The article conducted a study of the real content of the concept of discretionary powers of the authorities. It has been established that one of the full-fledged ways to achieve certainty in the context of the varied behavior of an authority or a person making law enforcement decisions is the proper exercise of discretionary powers within the limits established by law. Judicial discretion should be one of the main means of implementing world and European democratic principles for the implementation of a fair trial. The problems of the legal restriction of the free discretion of the respective subjects have been studied. The paper notes that the ability of the court to choose a certain model of behavior in the exercise of discretionary powers is not, in its own subjective perception, absolute discretion. Such discretion must certainly have certain limits of application. They are defined in a normative manner, while the generally accepted principles of justice, such as respect for human rights, humanity, clarity of the decision, its validity and motivation rely on the basis. All this gives legitimacy to an act adopted within the limits of discretion, and also guarantees the legality of the final judicial verdict. It also states that the proper implementation of discretion by the law-enforcement body is not only a right, but also an obligation of the authority to comply with the recognized criteria for the exercise of discretion.

Displays of judicial discretion in criminal and civil cases are evaluated. Thus, in civil cases, the incorrect application of discretionary powers leads to the issuance of unfounded court decisions or the wrong motivation of the verdict. Thus, judicial discretion must necessarily take place in the conduct of activities for the collection, analysis and procedural consolidation of evidence that define the legal basis of the case. Also, by implementing discretionary powers, a legal assessment of the evidence collected is carried out and, thus, objective truth is established in the case. Such functions of justice is its mandatory element and constitute an objective necessity. Equally important is the proper judicial discretion at the stage of motivation of the final verdict. Attention is paid to the systemic shortcomings of national judicial proceedings in this area. Examples are given of the legal approaches of the European Court of Human Rights in the regulation of these issues and the exercise of judicial control over the discretionary discretion.

Key words: judicial discretion, discretion, legal certainty.

Постановка проблеми. Ефективна робота правової системи, у тому числі здійснення судівництва на засадах верховенства права, є важливим чинником, що забезпечує дієве та ефективне функціонування юридичного інструментарію, задіяного у сфері охорони та захисту прав людини. Одним із повноцінних способів досягнення визначеності в умовах варіативнос-

ті поведінки органу чи особи, яка приймає правозастосовне рішення, є належна реалізація дискреційних повноважень у межах, установлених законом. Суддівський розсуд повинен бути одним із основних засобів утілення в життя світових і європейських демократичних принципів реалізації справедливого судочинства й забезпечувати належне виконання Закону України «Про судоустрій і статус суддів», ст. 6 якого містить положення про те, що суди здійснюють правосуддя на основі Конституції й законів України та на засадах верховенства права [1, с. 159].

При цьому варто констатувати, що в різних галузевих актах процесуального законодавства акцентується, що можливість суду у виборі певної моделі поведінки під час реалізації дискреційних повноважень не є абсолютно вільною за власним суб'єктивним сприйняттям свободою розсуду. Такий розсуд, безумовно, повинен мати певні межі застосування. Вони визначаються нормативно, при цьому в основу покладаються загально визнані засади справедливості, такі як дотримання прав людини, гуманність, зрозумілість рішення, його обґрунтованість і мотивованість. Усе це надає легітимності акту, прийнятому в межах дискреції, а також гарантує законність остаточному судовому вердикту. Тож мова йде практично не стільки про право, скільки про обов'язок правозастосовного органу дотримуватися визнаних критеріїв здійснення розсуду. У такий спосіб досягається виконання загальних правил щодо діяльності державно-владного органу в частині того, що будь-яке право, притаманне йому, є водночас й обов'язком діяти в конкретній ситуації. Стосовно суду це проявляється у вимозі шляхом оцінювання фактичних даних і відповідного тлумачення правових норм обрати належний варіант правосуддя й прийняти єдино правильне рішення за конкретних умов, обставин, за наявності певної сукупності доказів у справі. В іншому разі обрання варіанта поведінки за тих самих умов, який не відповідатиме фактичним даним і матиме ознаки суб'єктивізму чи некомпетентності, поставити під сумнів легітимність такого вибору та законність прийнятого рішення, може призвести до втрати довіри до конкретного суду та правозастосовної системи загалом. У кримінальному судочинстві подібний неправильний вибір результатів розсуду може порушити презумпцію невинності особи й поставити під сумнів винність (невинуватість) її за результатами розгляду, вплинути на обґрунтованість будь-якого висунутого проти неї кримінального обвинувачення.

У цивільних справах неправильне застосування дискреційних повноважень тягне винесення необґрунтованих або неналежно обґрунтованих судових рішень чи неправильне мотивування вердикту. Отже, судовий розсуд обов'язково мусить мати місце під час проведення діяльності щодо збирання, аналізу та процесуального закріплення доказів, які визначають юридичну основу справи, що розглядається. Також шляхом реалізації дискреційних повноважень здійснюється юридична оцінка зібраних доказів і, отже, встановлюється об'єктивна істина у справі. Подібні функції правосуддя є обов'язковим його елементом і становлять об'єктивну необхідність. Не менш важливим є належний суддівський розсуд на стадії мотивації остаточного вердикту. Він проявляється у вигляді обрання можливого й дозволеного правом варіанта правозастосування на основі правосвідомості, правової культури та життєвого досвіду суб'єкта розсуду. Дослідники цього питання до змісту зазначеної поведінки під час реалізації дискреційного повноваження зараховують такі дії, як вибір норми матеріального права, що підлягає застосуванню, вибір норм процесуального права, які обслуговують задіяння цієї матеріально-правової норми, перевірка справжності та юридичної значимості всіх правових норм, належне тлумачення обраних правових норм з метою їх правильного застосування [2, с. 32–33]. Але головним чинником цього процесу, звичайно, є адаптування оцінених і допущених фактичних даних у справі до змісту конкретних правових актів, тобто належне обґрунтування мотивації.

Мусимо констатувати, що вітчизняне судочинство досить часто грішить тим, що судовий вердикт або зовсім не містить мотивування, а обмежується лише формальним переліком відповідних норм законодавства, які в разі наявності фактичних даних (про які в суду немає відомостей) теоретично могли б слугувати мотивацією, або наведені мотиви не мають стосунку до справи. Отже, навіть наявність мотивувальної частини ще не означає, що рішення у справі є мотивованим та обґрунтованим. Насправді, дуже часто спостерігається фактична віддаленість змісту мотивації від обставин справи, встановлених фактів і приписів правових норм. Між тим дотримання вимог щодо мотивованості правозастосовних актів разом із реалізацією вимог стосовно законності має важливе значення під час здійснення судового правозастосування. Мотивоване застосування правових норм водночас є й законним їх застосуванням і навпаки. Обґрунтованість і мотивованість застосування права є взаємопов'язаними окремими елементами побудови висновків про факти і правовідносини, які стосуються рішення як процесуального документа. Обґрунтованість акта полягає в тому, що висновки, яких дійшов правозастосовний орган, мають базуватися на встановлених фактах, а мотивованість – це наявність у самому документі посилання на обставини, встановлені на підставі цих фактів, і їх оцінку, на тлумачення застосованої правової норми під час кваліфікації правовідношення.

Отже, коли закон надає суду право вибору, він повинен прийняти рішення, що максимально відповідає індивідуальним особливостям конкретного випадку. Тобто ознакою суддівського розсуду можна вважати обов'язкове врахування конкретних обставин справи під час здійснення вибору одного з можливих рішень. Саме тому можливість вибору – це не тільки право, а й обов'язок здійснити вибір так, щоб прийняте рішення найбільше відповідало конкретним особливостям розглядуваної справи [3, с. 94–95].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні проблеми дискреційних повноважень у діяльності владних органів були предметом дослідження численних науковців. Згадаємо праці таких учених, як В.Б. Авер'янов, А.Т. Бонер, М.К. Закурін, М.А. Погорецький, О.О. Березін, К.В. Пронін, М.Б. Рісний, О.І. Парог, Д.В. Бойко, Д.Ю. Хорошковська, С.В. Шевчук та інші. Значна увага питанням детермінації суддівського розсуду приділяється в працях зарубіжних дослідників, таких як А. Barak, J.J. Rachlinski, W. Waluchow, M.S. Scott, A.J. Wistrich, K.A. Findley, C.C. Goldstein. Разом із тим дослідження в цій сфері продовжують залишатися досить актуальними. При цьому більшість указаних наукових праць має незначний за обсягом характер розглянутих аспектів, недостатньо глибоко вникаючи до реальної сутності такого явища, як суддівська дискреція, що проявляється переважно у виявленні загальних зауважень. У свою чергу, це тягне суперечливість висновків, які стосуються ролі, змісту та правових меж здійснення судового розсуду. Отже, теоретичне напрацювання механізмів дискреційної поведінки суддів в українському правовому середовищі за наявних реалій є **метою статті**.

Виклад основного матеріалу. Однією з головних ознак належного правозастосування є гарантування особі високого рівня обґрунтованості й мотивованості рішень, які виносяться суб'єктами владних повноважень. Сказане стосується як адміністративних правозастосовних органів, що уповноважені реалізовувати заходи регулювання поведінки конкретних осіб на певній території в окремій сфері шляхом винесення індивідуальних підзаконних рішень, так й органів судової юрисдикції, що здійснюють правосуддя, застосовуючи норми в індивідуальному порядку. При цьому об'єктивно правозастосовні органи реалізують надані їм законом дискреційні повноваження. Як уже вказувалося, їх результативність значною мірою проявляється через належну обґрунтованість і вмотивованість рішення. Наявність необхідних елементів мотивування у правозастосовному рішенні значно зменшує навантаження на судові інстанції в разі подальшого оскарження відповідних актів і, зрештою, потік скарг до європейських судових інституцій. Адже, аналізуючи зміст оскаржуваного рішення, судовий орган головним

чином досліджує належність обґрунтування та мотивування резолютивної частини. І, виходячи з цього, встановлює результат – законність чи незаконність відповідного документа, бо, насправді, неможливо правильно обґрунтувати помилкове рішення. Немотивованість акта проявляється в перекручуванні доводів особи, наданих нею під час розгляду справи, ігноруванні її аргументів. Часто неналежна вмотивованість рішення пов'язана з підміною питання, яке було предметом правового регулювання, замовчуванням окремих аспектів, що потребували розгляду й вирішення.

Обґрунтованість і мотивованість правозастосовного припису є показником ефективності локального правотворення органів влади. Конструкція побудови відповідних актів усіма уповноваженими суб'єктами практично однакова: аргументовані висновки, яких дійшов правозастосовний орган, повинні ґрунтуватися на фактах, установлених під час здійснення діяльності в межах компетенції відповідного органу, посиланнях на вказані факти та їх оцінку, обґрунтуваннях вибору застосованих норм права та їх тлумаченні. При цьому органи судівництва мусять оцінювати також і мотивованість і законність рішень і діянь адміністративно-публічних органів. Отже, правові механізми, запроваджені Європейським судом з прав людини (далі – Європейський суд, ЄСПЛ) щодо принципів визначеності під час застосування правових норм шляхом забезпечення їх мотивованості й обґрунтованості під час здійснення судочинства, рівною мірою мають використовуватися національними судами, оцінюючи законність правозастосовних актів органів влади.

Європейський суд до недоліків мотивації правозастосування зараховує неналежну оцінку чи ігнорування необхідних доводів та аргументів під час винесення рішення. Наприклад, у рішенні «Нечипорук і Йонкало проти України» ЄСПЛ визнав, що реакція й суду першої інстанції, і Верховного Суду на аргументи заявника є вражаюче недостатньою та неадекватною. Ігноруючи конкретний, доречний і важливий аргумент заявника, національні суди не виконали своїх зобов'язань за п. 1 ст. 6 Конвенції [4, п. 183, 185–196, 277]. При цьому Європейський суд неодноразово вказував, що, згідно з його усталеною практикою, яка відображає принцип, пов'язаний із належним здійсненням правосуддя, у рішеннях судів та інших органів з вирішення спорів мають бути належним чином зазначені підстави, на яких вони ґрунтуються.

Попри те що національний суд має певну свободу розсуду щодо вибору аргументів у тій чи іншій справі та прийняття доказів на підтвердження позицій сторін, орган влади зобов'язаний виправдати свої дії, навівши обґрунтування своїх рішень [5, п. 36]. Важливим призначенням обґрунтованого рішення також є демонстрація сторонам, що вони були почуті. Умотивоване рішення дає стороні можливість оскаржити його й отримати його перегляд вищою інстанцією. Лише за умови винесення обґрунтованого рішення можуть забезпечуватись справедливості і визначеності правозастосування [6, п. 25]. Отже, ЄСПЛ наголошує, що національні суди, оцінюючи застосування права владними інституціями, мусять ретельно перевіряти обґрунтованість, мотивованість, а отже, законність їхніх актів.

Як правило, Європейський суд оцінює ступінь умотивованості рішення національного суду з погляду наявності в ньому достатніх аргументів стосовно прийняття чи відмови в прийнятті тих доказів і доводів, які, на думку ЄСПЛ, є важливими, тобто такими, що сформульовані заявником ясно й чітко, як мінімум, могли вплинути на результат розгляду справи. У цьому, власне, проявляється дискреція повноважень правозастосовного органу. Але така дискреція зобов'язує суд у кожній конкретній справі надзвичайно ретельно підходити до оцінювання всіх без винятку доказів і доводів якраз для того, щоб визначити з них ті, що обов'язково потребують особливої уваги та наведення в рішенні відповідних аргументів «за» чи «проти» їх прийняття. Відсутність обґрунтування дискреційного рішення адміністративного органу має розцінюватися як порушення законності, належне обґрунтування рішення такого органу вважається й доцільним, і законним.

Отже, будь-які правозастосовні рішення мають уважатися законними лише тоді, коли вони в належний спосіб обґрунтовані та мотивовані. Орган, що виносить такий акт, мусить, посилаючись на конкретні факти, довести наявність певних обставин і надати їм юридичну інтерпретацію, застосувавши до опосередковуваних відносин шляхом задіяння своїх дискреційних повноважень ті чи інші норми права. При цьому в разі оскарження акта про застосування правової норми перевірка її законності здійснюється судом у межах загальної оцінки, враховуючи наявність фактичного і юридичного обґрунтування та мотивованості прийняття акта. При цьому за приписом закону в адміністративних справах обов'язок щодо доказування правомірності свого рішення, дії чи бездіяльності покладається на відповідача, якщо він заперечує проти адміністративного позову. За ідеєю закону таке доказування має полягати не лише в доведенні факту відповідності оскаржуваного документа законодавчому припису, а й у наявності підстав для **формулювання акта саме такого змісту**.

Оскільки немотивовані та необґрунтовані акти органів владних повноважень у сфері застосування права порушують суб'єктивні права особи, вимоги мотивованості й обґрунтованості як підґрунтя законності винесеного акта мають бути об'єктом ретельного вивчення всіх національних судових інстанцій. У подібний спосіб на нормативному та практичному рівнях забезпечується вимога європейських інституцій щодо необхідності розширеного тлумачення поняття правозастосовного рішення, що включає до його змісту й фактичне, і правове обґрунтування. Необґрунтовані фактично чи юридично правозастосовні вчинки не можуть визнаватися законними. Скажімо, не є законним адміністративний акт у вигляді рішення, наказу тощо, якщо навіть у ньому описані фактично встановлені обставини справи, але не вмотивовано застосування їх до цієї справи або не мотивовано застосування до цих обставин відповідних норм права. Отже, винесення немотивованого акта може бути визнано порушенням права людини, гарантованого статтею 6 Європейською конвенцією «Про захист прав людини і основоположних свобод».

За загальним правилом, виробленим Європейським судом, національна правозастосовна система має досить широкі можливості для розсуду під час здійснення правосуддя. Скажімо, у разі втручання держави у права людини, захист яких передбачений статтями 8, 10 і статтею 1 Першого протоколу Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, обов'язково має бути встановлено, чи вказане втручання законним, чи переслідувало воно легітимну мету й чи було необхідним у демократичному суспільстві. Інакше кажучи, підлягає в'ясненню питання про пропорційність подібного втручання в конвенційні права особи. На національному рівні ці питання вирішуються судами шляхом застосування суддівського розсуду. Але все ж, на переконання ЄСПЛ, демократичність та обґрунтованість такої дискреції має перебувати під контролем Європейського суду. При цьому Суд у рішенні від 6 вересня 1978 року у справі «Класс та інші проти Німеччини» зазначає, що під час визначення умов, за яких має діяти система таємного стеження, законодавчий орган держави користується певним дискреційним правом. Немає сумніву в тому, що Суд не повинен підняти думку національних органів будь-якою своєю думкою з приводу того, які рішення були б найкращими в цій сфері. Водночас, наголошує Суд, це не означає, що державі надається необмежене дискреційне право встановлювати таємне стеження за особами в межах своєї юрисдикції. Усвідомлюючи небезпеку, яку становить такий закон, підриваючи або навіть знищуючи демократію під приводом її захисту, Суд наголошує, що держава, яка підписала Конвенцію, не має права, під виглядом протидії шпигунству й тероризмові вживати заходів, які вона вважає необхідними [7, п. 49]. Подібної позиції дотримується й вищий національний орган конституційної юрисдикції – Конституційний Суд України. Керуючись наведеним вище рішенням ЄСПЛ, він указує, що з принципу верховенства права випливає, зокрема, що втручання органів виконав-

чої влади у права людини має підлягати ефективному нагляду, який, як правило, повинна забезпечувати судова влада. Щонайменше це має бути судовий нагляд, що найкраще забезпечує гарантії незалежності, безсторонності й належної правової процедури [8, п. 6.3].

Утім, попри те що рішення Конституційного Суду є обов'язковими до виконання всіма органами, у тому числі судової влади, а рішення Європейського суду, за українським законом, є джерелом національного права, вітчизняне судочинство обрало нині зовсім інший підхід до оцінювання легітимності дискреційних дій того чи іншого суб'єкта владних повноважень. Мотивуючи рішення, суди посилаються на Рекомендацію Комітету Міністрів Ради Європи № R(80)2 стосовно здійснення адміністративними органами влади дискреційних повноважень, прийняту Комітетом Міністрів 11.03.1980 на 316-й нараді [9, с. 470], відповідно до якої під дискреційними повноваженнями слід розуміти повноваження, які адміністративний орган, приймаючи рішення, може здійснювати з певною свободою розсуду, тобто коли такий орган може обирати з кількох юридично допустимих рішень те, яке він вважає найкращим за цих обставин. При цьому свобода вибору трактується судами як абсолютне нічим не обмежене право.

Такий підхід є помилковим. Дискреційні повноваження владних суб'єктів публічної діяльності обов'язково мають бути обмежені законодавством. Як справедливо відзначав Голова Верховного Суду Ізраїлю А. Барак, без законності розсуд перестане бути таким, стане свавіллям. Учений, зокрема, зазначав, що розсуд передбачає свободу вибору з-поміж декількох законних альтернатив. Коли ж є тільки один законний варіант, розсуду немає. У такій ситуації від судді вимагається вибрати цей варіант, і в нього немає ніякої свободи вибору. Ні про який розсуд також не може бути мови, коли вибір повинен проводитися між законним і незаконним актом. Суддя мусить обрати законний акт, він не має права вибирати акт незаконний. Розсуд же, з іншого боку, передбачає відсутність обов'язку вибрати одну певну можливість із декількох. Розсуд передбачає наявність декількох варіантів, з яких суддя вправі вибрати один, що найбільше прийнятний для нього. Зона законних варіантів може бути вузькою, коли суддя вільний вибирати лише між двома законними альтернативами. Або ж спектр законних варіантів може бути значним, коли перед суддею багато законних альтернатив або їх комбінацій. У цьому сенсі можна розрізнити вузьке й широке поле розсуду, хоча ця різниця, зрозуміло, лише відносна [10, с. 15]. У свою чергу, законність розсуду владної інституції під час конкретного правозастосування має бути предметом подальшого судового контролю.

Саме на такій позиції перебуває і Європейський суд, який неодноразово наголошував на цій необхідності. Зокрема, Суд, удаючись до характеристики закону, підкреслює: «Закон, який надає дискреційне право, повинен визначати межі здійснення такого права, хоча докладні правила та умови мають міститися в нормах субстантивного права. Проте Суд визнає неможливість досягнення абсолютної впевненості у формуванні законів і ризику того, що пошук визначеності може спричинити зайву жорсткість» [11, п. 88; 12, п. 30]. Отже, за таких обставин дискреція часто є об'єктивною необхідністю. Але ЄСПЛ неодноразово наголошував, що правова дискреція має бути обмежена, виходячи з принципу верховенства права. При цьому в окремих випадках рішення, прийняті в рамках дискреційних повноважень, але з порушенням принципів ефективного захисту прав і свобод громадян, визнані ЄСПЛ порушенням Конвенції. Наприклад, у рішенні у справі «Волохи проти України», у якій розглядалося питання про втручання органів державної влади у право заявників на повагу до їхньої кореспонденції, що гарантується п. 1 ст. 8 Конвенції, встановлено порушення державою Україною принципу належної якості «закону». Це означає, що в національному законодавстві має існувати засіб правового захисту від свавільного втручання державних органів у права людини.

У цьому конкретному випадку неякісність закону проявилася в недотриманні вимоги «передбачуваності». Суд указує, що норма права є «передбачуваною», якщо вона сформу-

льована з достатньою чіткістю, що дає змогу кожній особі в разі потреби за допомогою відповідної консультації регулювати свою поведінку. При цьому Суд наголошує на особливій важливості цього принципу стосовно таємного спостереження, оскільки здійснювані на практиці заходи таємного спостереження за обміном інформації є закритими для їх ретельного аналізу з боку осіб, яких це стосується, або з боку громадськості загалом, надання правової дискреції органам виконавчої влади у вигляді необмежених повноважень було б несумісним із принципом верховенства права. Отже, закон має з достатньою чіткістю визначати межі такої дискреції, наданої компетентним органам, і порядок її здійснення з урахуванням законної мети цього заходу, щоб забезпечити особі належний захист від свавільного втручання. Таким чином, Суд доходить висновку, що втручання не може розглядатися як таке, що здійснене «згідно із законом», оскільки законодавство України не визначає з достатньою чіткістю межі та умови здійснення органами влади своїх дискреційних повноважень у сфері, про яку йдеться, та не передбачає достатніх гарантій захисту від свавілля під час застосування таких заходів спостереження. Тож у цій справі відбулось порушення статті 8 Конвенції у зв'язку з арештом кореспонденції заявників [13, п. 49, 54]. Як бачимо, ЄСПЛ послідовно дотримується тези, що дискреційні повноваження не повинні використовуватися свавільно. І це питання має перебувати під ефективним судовим контролем.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, з огляду на об'єктивну природу вітчизняного законодавства, дискреційність повноважень органів і посадових осіб владних інституцій є необхідним явищем. При цьому, за усталеною позицією Європейського суду, обсяг таких повноважень не може бути безмежним, він визначається, виходячи з мети правозастосовної діяльності, має ґрунтуватися на засадах верховенства права та дотримуватися принципів пропорційності втручання. Дотримання розумності й законності здійснення дискреції потребує ефективного судового контролю. У системі судочинства розсуд здійснюється під час оцінювання фактичних матеріалів у справі, вибору і тлумачення застосовуваного закону. Це проявляється у винесенні обґрунтованого й законного рішення.

Список використаних джерел:

1. Крижова О.Г. Дискреційні повноваження суду в контексті дотримання принципу верховенства права. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*: збірник наук. праць. 2015. № 827. С. 159–162.
2. Вопленко Н.Н. Реализация права: учебное пособие. Волгоград, ВолГУ, 2001. 48 с.
3. Рарог А.И., Грачева Ю.В. Понятие, основание, признаки и значение судейского усмотрения в уголовном праве. *Государство и право*. 2001. № 11. С. 94–95.
4. Рішення ЄСПЛ від 21 квітня 2011 року (остаточне від 21 липня 2011 року) у справі «Нечипорук і Йонкало проти України», заява № 42310/04. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683.
5. Рішення ЄСПЛ від 1 липня 2003 року у справі «Суомінен проти Фінляндії» (Suominen v. Finland), заява № 37801/97. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO001074.html.
6. Рішення ЄСПЛ від 18 липня 2006 року у справі «Проніна проти України», заява № 63566/00. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_096.
7. Рішення ЄСПЛ від 6 вересня 1978 року у справі «Класс та інші проти Німеччини» (Klass and others v. Germany), заява № 5027/71. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_093.
8. Рішення Конституційного Суду України від 13.12.2011 року у справі № 17-рп/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-11>.
9. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України / автор-упор. В.П. Тимошук. Київ: Факт, 2003. С. 469–479.

10. Барак А. Судейское усмотрение / пер. с англ.; научн. ред. В.А. Кикоть, Б.А. Страшун; вступ. статья М.В. Баглая. Москва: Норма, 1999. 364 с.

11. Рішення ЄСПЛ від 25 березня 1983 року у справі «Сільвер та інші проти Сполученого Королівства» (Silver and Others v. the United Kingdom), заяви № 5947/72, 6205/73, 7052/75, 7061/75, 7107/75, 7113/75, 7136/75. URL: http://www.hrcr.org/safrica/privacy/silver_uk.html.

12. Рішення ЄСПЛ від 24 квітня 1990 року у справі «Круслен проти Франції» (Kruslin v. France), заява № 11801/85. URL: <http://www.echr.ru/documents/doc/2461408/2461408.htm>.

13. Рішення ЄСПЛ від 2 листопада 2006 року у справі «Волохи проти України», заява № 23543/02. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_138.